

Közönségképzet és olvasásmód
(Nézőpontok az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmának vizsgálatához)¹

1. A változás állapota és keletkezése

a, a korszak és a nemzedék nézőpontjai

Az, hogy mely korszakot és/vagy nemzedéket tekintjük meghatározónak az alakulástörténetben, már eleve sok mindent meghatároz abból, hogy mit és hogyan láthatunk.² Bíró Ferenc korszakmonográfiája Bessenyei és az 1770-es évek felől nézett az átalakulás folyamataira, s így szükségképpen más vonásokat hangsúlyozott, mint amelyeket az 1780-as, 1790-es évek fordulója és a Batsányi–Kazinczy-nemzedék nézőpontja láttathat. Az 1780-as, 1790-es évek fordulóját, tágabban az azt körülvevő évtizedet, a magyar irodalom „józsefi korszakát”³ ugyanis olyan kitüntetett történeti időpillanatnak tartjuk, amely kilátópontot nyújt az irodalom egy lehetséges alakulástörténetének megrajzolásához, nem kis mértékben az e korszakban domináns szerepet betöltő Batsányi–Kazinczy-nemzedék teljesítményének értelmezése által. A korszak és a nemzedék nézőpontja persze nem esik teljes mértékben egybe, hiszen az adott korszakban több nemzedék van jelen munkáival, s az aktív nemzedékek száma sem korlátozódik az itt említettre. A korszakban szemlélt nemzedékek egymás mellettisége a *változás állapotát* rajzolja ki, míg a korszakban domináns nemzedék aktivitásának értelmezése a *változás keletkezésére* vet fényt.

Ha a változás állapotszerűségét, vagy pontosabban szólva az állapotszerűségben megnyilvánuló folyamatszerűséget kívánjuk szemlélni, az egyidejű egyidejűtlenségek problémájához jutunk. „Egy adott történelmi pillanat eseményeinek sokszínűsége ugyanis, amely az egyetemes történet kutatójának felfogása szerint egy egységes tartalom kifejeződése, valójában nagyon különböző időgörbék sokasága, amelyek mindegyikét saját különös történelmük (Special History) törvényszerűségei határozzák meg.”⁴ Ez persze minden korszakra érvényes megállapítás, vagyis bármely történeti időpillanat vizsgálható e nézőpontból. Az 1780-as, 1790-es évek fordulója azonban irodalomszociológiai nézőpontból különleges időszak, hiszen éppen ekkor képződik meg a modern értelemben vett nyilvánosság. Ebben egyszerre, összetorlódottan jelennek meg a legfrissebb irodalmi termékek a megelőző időszakok, korábbi írói nemzedékek szövegeivel, vagyis egyidejűleg teremtődik meg a lehetősége annak, hogy hatásuk legyen. Ez a történelmi időpillanat különösen alkalmas lehet az egyidejű egyidejűtlenségek diakroniát konstruáló szinkroniájának felmutatására, egyfajta pillanatfelvétel készítésére a dolgok változásának állásáról.⁵

Az összetorlódott nemzedékek szemléléséből kiformalódó összképet azonban jelentősen árnyalhatja, ha ezt összemonítjuk azzal a képpel, amely a korban legaktívabb, a folyamatokat meghatározó mértékben alakító nemzedék tevékenységének vizsgálata alapján rajzolódik ki. A józsefi korszakban döntő szerephez jutó Batsányi–Kazinczy-nemzedékre –

¹A jelen tanulmány egy korszakmonográfia bevezető fejezetének részlete.

²A „korszakolás műveletében a korszak mintegy »jelenné« teszi a múltat (ki-jelöli, jelentéssel látja el, pontosabban éppen a »korszakindex« révén alkotja meg azt), tehát re-prezentálja. A korszakhatárok tehát jelként foghatók fel, olyan jelekként, amelyek nélkül nem létezne a múlt, legalábbis abban az értelemben, hogy jelentéseket lehetne hozzárendelni, értelmezni lehetne.” (KULCSÁR-SZABÓ Z., 1997., 18–19.)

³Erre nézve ld. dolgozatunkat: *Nyilvánosság és társulás a 18. század végének magyar irodalmában*, in *Könyv és Könyvtár 2000–2001.*, 105–128.

⁴JAUSS, 1997., 72.

⁵„A korszakelmélet egyik lényeges teljesítménye a különböző időritmusok szinkronizálásában állt” (STEINWACHS, 2000., 327.).

vállalva némi anakronisztikus színezetet – egyfajta „avantgard” nemzedékként is tekinthetünk. Igen erős társasági szerveződés jellemzi őket, fellépésük meglehetősen egyidejű. E társaságok saját orgánum létrehozásán munkálkodnak, s ha rövid ideig is, de ebbéli törekvésüket siker koronázza. Önértelmezésükben meghatározó, hogy valami addig nem volt „új” képviselőiként határozzák meg magukat (noha nyilvánvaló, hogy nem a semmiből léptek elő), s mint ilyenek, feladatuknak tekintik ennek az „új”-nak a hirdetését és terjesztését, akár tágabban vett környezetük ellenében is. Ennek következtében tevékenységükben nagyon erős a programosság, ami részben programszövegek létrehozásában, részben pedig az e programszövegek korrelátumaként értelmezhető írói tevékenységben nyilvánul meg. E demonstratív írói működés egyben az erőteljes közvetlen hatását követő viszonylag gyors érvényvesztésben is tetten érhető, gyakoriak a pályafordulatok, kiteljesedés csak a szűken vett programosság meghaladásának útján következik be.

A programok sajátosan magukhoz rendelték az egyéni írói teljesítményeket. A programokban elvileg megfogalmazott literátori törekvéseknek ugyanis mintegy a „mustráit” kívánták szolgáltatni a folyóiratok, s anyaguk jellegadó darabjai általában a szerkesztők saját műhelyéből kerültek ki. Soha ennyi mutatvány, példa, kivonat, részlet stb. nem jelent talán meg egyszerre, mint e hasábokon. Az egyes közlemények így nem annyira önértékükben, saját jelentőségük okán kerültek a közönség elé, hanem egy nagyobb összefüggés, a programokban deklarált megújulási törekvések manifesztumaiként. Mindez nem hagyható figyelmen kívül, ha a józsefi korszak meghatározó nemzedékének sajátosan irodalmi teljesítményéhez, magukhoz a művekhez, életművekhez közelítünk. Az adott történelmi időpillanat összefüggéseiben ezek megértéséhez a programok kínálhatnak adekvát kulcsot, míg hatástörténeti jelentőségük a következő nemzedék teljesítményében mutatkozik meg.

Ilyen értelemben talán beszélhetünk a józsefi korszak meghatározó szereplőiről mint egy régi „avantgard” nemzedékről. Ez az „avantgard”-nak érzett jelleg persze nem annyira játékos asszociáció voltában lehet érdekes, hanem mert a korabeli történések lényegi mozzanatát látjuk benne összesűrűsödni. Úgy véljük, hogy ennek leírásával a korban megszülető „új” ragadható meg, éppen keletkezése pillanatában. Ha tehát egyrészt a folyóiratok programjainak együttese mintegy állapotszerűen kimerevítve képes megjeleníteni az együtt ható *integratív és disszimilatív folyamatokat*, akkor másrészt maguk az egyes programok avantgard jellege a *változás keletkezésének* leírására ad lehetőséget. A programok fogadtatása, az egymással folytatott és a körülöttük kialakuló viták pedig ugyanúgy a *változás állapotát* nyilvánítják meg, ahogy a korszak összetorlódó nemzedékei és művei is, a maguk egyidejű egyidejűtlenségükben.

b, olvasástörténeti megközelítés

A korszak és a nemzedék nézőpontjai kijelölik a kereteket, amelyekben a változás állapota és keletkezése szemlélhető. A józsefi korszak a nemzedékek, hagyományok, művek összetorlódottságát, ezek egyidejű egyidejűtlenségét láttatja, a korszakban meghatározó nemzedék és annak programjai pedig az „új” születését állítják előtérbe. A folyamatok katalizátora az éppen megképződő nyilvánosság, az a lehetőség, hogy megtörténhessen az egymásra hatás. Ahhoz, hogy a lezajló folyamatok lényegéhez közelebb kerüljünk, ennek az egymásra hatásnak a mibenlétét lenne célszerű minél jobban megérteni. Ezt az egymásra hatást pedig a nyilvánosságra került szövegek korabeli olvasásában látjuk megvalósulni: *a szövegek és olvasók viszonyában feltárhatóan látszik a kölcsönhatás korszakot átható dinamikája*.

„Az ilyesfajta kutatás figyelme szükségszerűen arra irányul, miként jön létre a találkozás »a szöveg világa« és »az olvasó világa« között, hogy Paul Ricoeur szavával éljünk.”⁶ Az

⁶OLVASÁS, 2000., 10. Másutt: „Az olvasás történetírásának egyik legfőbb célkitűzése ama különbségek megállapítása, amelyek egyfelől a művek által megcélzott és elképzelt olvasók, másfelől egymást követő, sokszínű tényleges olvasóközönségük között húzódik.” (41.)

olvasástörténeti megközelítésben e találkozás leírására nem tűnik elégségesnek a Ricoeur nevével megidézett fenomenológiai szempont, mert nem általában olvasóról van itt szó, hanem részben az olvasás konkrét megvalósulási formáiról, részben pedig az olvasó konkretizációiról is. A szövegek eltérő használati módjainak megértéséhez „először azt kell rekonstruálnunk, hogy mely közegek és közösségek viszonyultak hasonló módon az íráshoz. Ha a tárgyak körforgalmából és a gyakorlat hasonlóságából indulunk ki, nem pedig az osztályokból vagy csoportokból, úgy sokkal könnyebben felismerhetjük ama tényezők változatosságát, amelyek a kulturális különbségeket eredményezték: így az egyazon nemhez vagy generációhoz való tartozást, a vallásos identitást, a közösségi szolidaritásokat, a nevelési vagy területi hagyományokat és így tovább.”⁷

A XVIII. században Európa-szerte forradalmasodott az olvasáskultúra, lehetőségeiben, formáiban, tartalmában egyaránt. „A nyomtatott szöveggel való kapcsolat legelterjedtebb formája, akárcsak korábban és még később is, a »vad«, azaz naiv, nem reflektált és »házasítatlan« olvasás volt, amelyet túlnyomórészt még hangosan folytattak. [...] A társadalmilag egyre inkább lesüllyedő, ám arányában még mindig domináló »vad« olvasási forma ellenpólusát a »művelt« olvasás jelentette. Az intellektuális elit körében nem csupán a »modern«, futólagos olvasás számított elterjedtnek, hanem legkésőbb a 17. század végétől az extenzív polihisztóri-enciklopédikus olvasás is bevett dolognak számított. A 18. század közepétől azonban a tudós könyvmoly, aki fölíásnai fölött megfélekedezik a világról, inkább már karikaturisztikus jelenségnek számított.”⁸ A tudós és a vad olvasásmódokkal szemben így aztán felemelkedőben volt egy ugyancsak művelt, de a világtól nem elforduló forma, a „hasznos” olvasás. Ez felelt meg leginkább a felvilágosodás korában oly igen elterjedt ismeretterjesztő és erkölcsnevelő célkitűzéseknek.

Ezzel párhuzamosan azonban más formák is képződtek. A korra az egyik legjellemzőbb a „Lesewut”, az olvasásdüh, amely mind intenzitásában, mind magán jellegében eltért a megszokottaktól, s ráadásul szöveg és olvasó egészen új viszonyát teremtette meg. „Olvasóját hatalmában tartja a szöveg, amelyben ő maga is otthon van: azonosul a személyekkel, és saját életét a cselekmény fikciójának kulcsában értelmezi. Az újfajta »intenzív olvasás« a teljes érzékenységet mozgósítja. Az olvasó – sőt egyre inkább az olvasónő – nem tudja visszafogni sem szenvedélyeit, sem könnyeit; teljes megrendültségében maga is tollat ragad, hogy hangot adjon érzelmeinek, s főként hogy írjon az írónak, aki műve révén valóságos lelki vezetőjévé vált.”⁹ Richardson, Rousseau, Goethe regénysikereinek (az Új Héloise negyven év alatt 70 kiadást ért meg!) ez volt az alapja, ez magyarázza például a jól ismert tény, vagyis, hogy a Werther megjelenését fiatalok öngyilkosság-hulláma követte. A század legvégén azonban egy ezzel ellentétes folyamat is lejátszódott, egy szűk elit rétegnek sikerült „a fiktív világába való átmenetet csupán a képzelet korlátai között tartania”.¹⁰ Ez az olvasás „hermeneutikainak”, vagy még inkább esztétikainak nevezhető, hiszen középpontjában az autonóm művészi gyakorlattal való egyesülés állott.

c, az olvasó képzelete és az olvasás módja

A tudós, a vad, a hasznos és az érzékeny olvasásmód a magyar irodalom józsefi korának nemzedékeit is jellemezte, ezzel a tipológiával megközelíthetőnek látszanak a korabeli főbb befogadástípusok. Mindez azonban nem tűnik elégségesnek az egymásra hatás minden összetevőjének leírására, az „új” keletkezésének megragadására. Több pontosítást is kell tennünk. Először is, az első két olvasásmód, amelyek eredendően a századközép művelődési közegeivel és nemzedékeivel hozhatóak összefüggésbe, a józsefi kor integratív tendenciáinak

⁷OLVASÁS, 2000., 12.

⁸OLVASÁS, 2000., 326. és 328.

⁹OLVASÁS, 2000., 32.

¹⁰OLVASÁS, 2000., 335.

hatása alatt maradtak virulensek, a másik kettő viszont a józsefi korban alakult ki. Másodszor, ezen újszerű olvasásmódok megképződése elsősorban az ekkor domináns nemzedék programos tevékenységéhez kötődik, vagyis sokkal inkább olvasóképzetként jelennek meg, semmint tényleges olvasásmódként. Harmadszor, a programosság következtében a reflexivitás sokkal nagyobb szerephez jut ebben a megképződésben, mint maguk a megszülető művek. Mindezek alapján mind az olvasástörténeti megközelítésből nyert tipológia, mind az itt is hivatkozott olvasásfenomenológiai fogalomhasználat kiegészítésre szorul tárgyunk szempontjából. A szövegek implikált olvasója mellett célszerűnek látszik egy teoretikusnak és egy ideologikusnak nevezhető olvasó(képzet) elkülönítése.

„Implikált olvasó alatt tehát – mint Ricoeur írja – a szöveg utasításai által a valóságos olvasónak tulajdonított szerepet kell értenünk. Az implikált szerző és az implikált olvasó ezért a szöveg szemantikai autonómiájával összeegyeztethető kategóriák. Mint a szövegen belül konstruáltak, mindketten valóságos lények fikciós korrelátumai lesznek: az implikált szerző a mű egyéni stílusával azonosul, az implikált olvasó azzal a címmel, akihez a szöveg küldője fordul.”¹¹ Mindazonáltal implikált szerző és olvasó között némi aszimmetria is mutatkozik. „Egyrészt az implikált szerző a valóságos szerző álöltözete, aki úgy rejtőzik el, hogy a mű immanens narrátorává – narratív hanggá – válik. A valóságos olvasó viszont az implikált olvasó konkretizálódása, akit a narrátor meggyőzési stratégiája céloz meg; hozzá képest az implikált olvasó mindaddig virtuális marad, amíg nem aktualizálódik. Így tehát amíg a valóságos szerző eltűnik az implikált szerző mögött, addig az implikált olvasó a valóságos olvasóban ölt testet. Ez utóbbi a szöveg ellenpólusa abban az interakcióban, amelyből a mű jelentése kibontakozik: az olvasás aktusának fenomenológiájában éppenséggel a valóságos olvasóról van szó.”¹² Az olvasó tehát a szöveg ellenpólusa is egyben, ami felértékeli a szöveg befogadásának aktusát. Ezen aszimmetrikus viszony¹³ alapján indokolt különbséget tennünk implikált szerző és implikált olvasó, valamint szöveg és olvasás fogalompárjai között: míg az első döntő mértékben a *közönségképzet*et jellemzi, addig a második inkább az *olvasásmódot*.

Az implikált olvasó azonban ebben az értelmezésben narratív hangként jelenik meg, amely beleíródik a szövegbe. Egy ily módon felfogott olvasóképzet alapján kialakított tipológia alkalmas lehet a józsefi korban egymásra torlódó művek egyidejű egyidejűtlenségének megragadására, viszont kevésbé képes megjeleníteni a keletkezőben lévő új olvasóképzetek dinamikáját. Ezek ugyanis elsősorban programokban, elméleti szövegekben, önreflexív megnyilatkozásokban tűnnek fel ekkor, nem kis mértékben a Batsányi–Kazinczy-nemzedék azon karaktere miatt, amelyet avantgard jellegnek nevezünk a korábbiakban. A szövegekbeli implikált olvasó megképződése tehát leginkább egy *teoretikus olvasó* megképzése felől érthető meg. Ez a teoretikus olvasóképzet (esetünkben most a literátor és az érzékeny olvasó) olyan erővel jelenik meg a korabeli nyilvánosságban, hogy nagyobb hatással hozza létre a vele adekvát olvasásmódot (a hasznos és az érzékeny olvasást), mint a szövegek ezekkel analóg implikált olvasói.

Az implikált és a teoretikus olvasó mellett szükséges még egy *ideologikus olvasó* megkülönböztetése is. Ez ugyancsak reflektált olvasóképzet (tehát nem a szövegek narratív hangja), viszont a teoretikus olvasóval szemben nincs igazán programos tartalma, elsősorban identitásképző funkciója felől érthető meg. Valójában egyetlen ideologikus olvasó tűnik fel a józsefi korban, a „tudós hazafi”. A tudós hazafi mint közönségképzet azonban közösséget képez meg: azt a feltételezett olvasót jeleníti meg, aki nyilvánvalóan egy véleményen van a szerzővel az adott mű (és általában bármely mű) funkcióját tekintve, azaz a magyar nyelv és ezáltal a haza

¹¹Paul Ricoeur: *A szöveg világa és az olvasó világa*, in NARRATÍVÁK, 1998., 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Iser-től származnak, Ricoeur azonban az eredeti 'implicit' helyett az 'implikált' fogalmát tartja kifejezőbbnek (ld. NARRATÍVÁK, 1998., 13., lábjegyzet).

¹²Ricoeur, in NARRATÍVÁK, 1998., 28.

¹³Vö. ISER, 1980., 163–170.

szolgáltatára rendeli a literátori tevékenységet. Innen nézve nincs jelentősége az előbbi két szinten (az implikált és a teoretikus olvasó szintjén) jelentkező megoszlásnak, hiszen a tudós hazafiak közössége mint ideologikus olvasóképzet az integráció eszméjét testesíti meg, valójában az integratív tendenciák katalizátorának tekinthető. A nyilvánosság és annak intézményrendszere, amely a józsefi korban még keletkezően volt, igazából a keretet jelenti, az integráció tulajdonképpen a tudós hazafiak közösségének identitása által történik.

A tudós hazafi csak (identitásteremtő) olvasóképzetként van jelen, azzal adekvát olvasásmód nem alakulhat ki. A tudós hazafiak közösségének felajánlott szövegek, amelyek maguk is különböző implikált olvasókat rejtenek magukban, nagyon is különböző (tudós, vad, hasznos, érzékeny) olvasásmódokkal találkozhatnak, másrészt pedig, ezzel analóg módon teoretikus szinten is különböző értelmezői közösségek¹⁴ veszik ezeket birtokba a korabeli irodalmi vitákban. Nem célunk az értelmezői közösség fogalmának akárcsak hozzávetőleges definiálása sem, ezt a fogalom bevezetője, Stanley Fish is megkerülte,¹⁵ s a témáról folytatott magyar tanácskozás résztvevői is többnyire úgy vélekedtek, hogy elméletileg szabatos meghatározás pillanatnyilag nemigen adható. Az elméleti bizonytalanság mellett azonban többnyire azt is konstatálták, hogy „gyakorlatilag az értelmező közösségekre való hivatkozás működőképes”.¹⁶ Számunkra most mindebből az a mozzanat a fontos, hogy „az irodalmi viták vagy az értelmezések konfliktusai egyszerűen nem is érthetők meg anélkül, hogy valami módon le ne íránk az ezekben részes értelmező közösségeket.”¹⁷ E leírás eszközéül szolgál a továbbiakban a különféle értelmezői közösségekre utaló *vitapozíció* fogalma, amelyeket a szövegekben feltáruló normák és értékek alapján különítünk el.¹⁸ Ezek együttese lehetőséget nyújt a változás állapotának megjelenítésére, miként a leginkább vitatott programok teoretikus olvasóképzetei a változás keletkezésének dinamikáját mutatják fel.

2. Ideologikus, teoretikus és implikált olvasók

a, a tudós hazafi mint ideologikus olvasóképzet

„A' Haza' javának előmozdítása Szent kötelesség. A' ki pallérozott ész, és szív a' Hazafiakban olylyaten oltar, melyről a' Haza' boldogulásának gyönyörű illatja a' kölső nemzetekre is kiterjed. Sem az ész, sem a' szív ki nem fényesülhet az olyyan Hazában, mely Tudományok nélkül szükölködik. Sött a' tudatlan Elő-járókkal megterhelt Haza közönségesen Hajó-törést szenved. De hogy a' Pallérozás meg-mozdúlhatatlan Alapon épüljön, szükseg elsőben is a' Hazában oly tudományt közönségessé tenni, melylyen minden egyéb tudományok fekszenek. Ilylyen a' Lélekmény (Lélektudomány) melyben elsőben is az észnek, az után a' szívnek ereje ki-fejtegetődik” – írja Bárány Péter *Psychologiájának* Előljáró Beszédében.¹⁹ A szakrális metaforika teljes mértékben uralja a hazáról és a literátori munkáról való beszédet: a tudós szent feladatot teljesít, munkájával áldozatot mutat be a Haza oltárán,²⁰ s ezáltal maga is a

¹⁴Az olvasástörténeti megközelítés ugyancsak utal az értelmezői közösségekre, mikor megállapítja, hogy az olvasás gyakorlati módjainak feltárása mellett figyelembe kell venni azt is, „hogy »az olvasó világát« olyan – Stanley Fish kifejezésével élve – »interpretációs közösségek« alkotják, amelyek magukban foglalják az egyedi olvasókat. Az íráshoz való sajátos viszonyában minden ilyen közösség kialakítja kompetenciák, használati módok, kódok és érdekek bizonyos együttesét.” (OLVASÁS, 2000., 11.) Mi azonban e fogalom használatát a teoretikus szintre korlátozzuk, éppen eredendő reflexivitása miatt; mint ilyen nem helyezhető az implikált olvasóval egy fogalmi mezőbe.

¹⁵Legrészletesebben: FISH, 1980., 167–173., főleg: 171.

¹⁶KÁLMÁN C., 2001., 57–58., vö. még 64., 166., 187.

¹⁷KÁLMÁN C., 2001., 43–44.

¹⁸Vö. DÁVIDHÁZI, 1992., 34–47.

¹⁹BÁRÁNY, 1990., 8.

²⁰„A' melyly munkát a' Haza' boldogságának oltarára Elötökbe áldozatul viszek, azt véres vérejtékemnek nézzétek. Szent áldozat” (BÁRÁNY, 1990., 7).

kiválasztottak közé tartozik.²¹ A kiválasztottak tehát elsődlegesen küldetést teljesítenek, s ehhez képest másodlagos, hogy mi is az az áldozat, amelyet a Haza oltárára visznek.

A tudós literátusok természetesen tudós munkákat, esetleg ismeretterjesztő céllal kiegészítve, illetve módosítva a tudományos irányultságot. A tudós jelleg már korábban is feltételezett egy viszonylag zártkörű, de mégis nyomtatott nyilvánosságot, a tudós opuszok szűk tudós „közönségnek” szóltak, amely sokszor intézményi közeget is jelentett, vagy majdnem azzal volt azonos. A változás ehhez képest döntően abban állott, hogy a tudós munkák tudományos funkciójához a haza szolgálatának ethosza társult, s vált egyre inkább olyan erőssé, hogy – legalábbis ideologikusan – háttébe szorította az elsődleges célzatot. Nyulás Ferenc *Az Erdély országi vizeknek bontásáról közönségesen* című fordítása előszavában arról ír, hogy az eredeti mű szerzője „csak a kémikusoknak írt, én pedig a’ Hazatársaknak írok, kik még az efféle munkákhoz nem szoktak hozzá”.²²

A váltás persze nem minden esetben ilyen egyértelmű és hangsúlyos. A magyar nyelvűség korántsem általános, sőt, gyakran az ismeretterjesztő célzat megjelenése is felfedezhető a magyar nyelv tudományos használata esetében, ahogy ez például a latinul és magyarul egyaránt alkotó Révai Miklósnál megfigyelhető.²³ A literátusság kimondottan tudós alakváltozatára jellemző példa lehet Kovachich Márton György, aki a szaktörténész útját választotta, nemzeti öntudata inkább horvát volt, soha nem írt magyarul, előbb németül, majd latinul publikált.²⁴ 1786–1787-ben kiadott német nyelvű újságja, a *Merkur von Ungarn* mégis sokban hasonló célkitűzést fogalmaz meg, mint Bárány Péter előszava: „meg kell mutatnunk, hogy nem állunk a külföld mögött, s meg kell mentenünk régi és új nagyjainkat az elfeledéstől. Tudós újságra minden nemzetnek szüksége van; hiánya a nemzeti büszkeség hiányára vall, vagy arra, hogy a nemzet nem halad előre a felvilágosodás útján.”²⁵

A közös célt, vagyis a magyar nyelvű tudományosság felemelését lehetett szolgálni a tudósság hagyományos nyelvén, a latinon is. Az *Ephemerides Budenses* című hírlap, különösen Spilenberg Pál²⁶ szerkesztése alatt igen sokat tett ezért, bizonyítja ezt az a rendkívül differenciált közelítésmód, ami a lapban megjelent gazdag anyagot jellemezte.²⁷ A literátusság tehát valamilyen mértékben, hangsúlyosan vagy kevésbé hangsúlyosan, magyarul vagy nem magyarul, de a tudósságot egyre inkább hazafisággként is értelmezte, folytatva ezzel a századközép literátorainak gondolkodói hagyományát. A váltás noha látványos is lehetett (főleg a magyar nyelvűség terjedésében és a hazafias intonáció erősségében), leginkább mégis a közönségképzet kinyílásában, tágasabbá válásában érhető tetten.

A popularitás közönségképzete ezzel szemben alapvető módosulást él meg a megkettőződéssel. Az eredendő funkciója és célkitűzése szerint alkalmi-szórakoztató szövegek egy jól kivehető, mondhatni arccal bíró közvetlen közönséghez szóltak. A „tudós Hazafiak” közösségébe való belépés ezen szövegekkel elvileg korántsem egyszerű, hiszen legitimálni kell őket az új közeg, a széles(ebb) körű és csak ideologikus kapcsokkal összefűzött közösség számára. E közösség szívóereje azonban olyan erősnek bizonyult ebben a korban, olyan nagy

²¹ „Ti, kiket a’ hazai szeretet önnön oltárán ama’ fellobbant tiszta Tűznek nevelésére választott” – szólítja meg ugyanitt a Bécsi Tudós Magyar Társaságot, amelynek művét ajánlja (uo.).

²² Idézi SZAJBÉLY, 1983., 146.

²³ Vö. Margócsy István: *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében*, in FOLYTONOSSÁG, 1996., 252–253.

²⁴ Vö. WINDISCH, 1998., 58.

²⁵ WINDISCH, 1998., 22.

²⁶ Spilenberg programnyilatkozatának új szempontú elemzését ld. Balogh Piroska–Szilágyi Márton: „...*quibus Linguae Hungaricae propagatio vordí est*” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről*, in *Tanulmányok*, 2005., 29–32.

²⁷ Összegzően elmondható róla, hogy „az Ephemerides reprezentánsa kívánt lenni önnön magyar nyelvi edukatív programjának, mégpedig elsősorban a nem magyar nyelven olvasó magyarországi rétegeket megszólítva, és fokozatosan, az exemplumsorok és deklarációk módszerével népszerűsítve körükben a magyar nyelv használatának kiszélesítését.” (I. m. 59.)

volt a felhajtóerő, hogy e logikailag mindenképpen problematikus műveletek gyakorlatilag zökkenőmentesen végrehajtottak, a legitimációnak gyorsan kialakultak a konvencionális érvelési sémái. Az előljáró beszédek egyik leggyakoribb indító gondolata a külső inspirációk előtérbe állítása a „mű” kiadásának indoklásában, mintegy felmentést nyerve így annak csekély, készületlen stb. voltáért. „Néhány Úri Kedves jó Akaróim – írja Gvadányi József –, arra kértek engemet, hogy ha vólnának néminémű már régenten munkált Verseim, akár minémű tárgyai vólnának azok, nyomtató sajtó alá szoríttatnám, és az Közönség között közre botsájtanám. Megvallom, hogy én, mivel a’ Poësis Tudományba eleitől fogva gyönyörködtem, valamint énekeket, úgy név napokat üdvözlő, ’s több más minden-féle mulatságos Verseket-is eleget munkáltam, de előre által nem láthattam, hogy elmémnek tsekély szüleményei valaha a’ Közönség előtt kedvességet nyerhetnének, azért-is azokat, mihent azoknak meg-küldöttem, a’ kiket illettek, azonnal munkáimnak töredékeit el-szórtam, vagy-is fojtásokra fordítottam.”²⁸

Az egyébként tudós munkákat is író Horváth Ádám Holmi-gyűjteménye előtt szinte szóról szóra így mentegetőzik: „én ezeket a’ Vers-Darabokat, egyszer-másszor ’s imitt-amott írogattam”, „De minek-utánna láttam, hogy sok jó Barátim, ki egyiket ki másikat kéregette”, „sőt nem kevesen, ezeknek egy tsumóban leendő kiadására-is ösztönöztek”, „reá vettem magamat, hogy ki-nyomtattassam”.²⁹ Gyöngyösi János is leírja ugyanezt, majd átfordítja az érvelést a mentegtözésből a létjogosultság bizonyításába: „Tartozunk mindnyájan adóval Nyelvünknek pallérozására. Nem tsak az, a’ ki gazdag kintseiből egy tálentomot, hanem a’ ki tehetetlen Kamarájából egy fillért ad-is e’ köz jóra, amaval egyenlő hívségű hazafinak ítéltethetik.”³⁰ Mátyási József csaknem hasonlóan fogalmaz: „édes Haza! a’ tenéked tehető akármelly csekély szolgáltat kötelességének fel-kellettven adni akaratomat: ezen tekintetekből mondom, egyszerre meg-határoztam magamat a’ Nemes Nemzetnek minden kezemnél található vagy az el-tévelyedésből vissza-kéríthető munkáimmal teendő alázatos udvarlására”.³¹ A popularitás világának közvetlen közönségképzete így kiegészül a „tudós Hazafiak” arctalan, de a közös célból fakadóan igen erősen ható közönségképzetével, noha a kettő között valódi átjárás nemigen teremthető.

b, a tudós hazafi és az implikált olvasók

A „tudós Hazafiak” közösségébe a literátusság és popularitás közegeiből mindenki azzal lépett be tehát, „amije volt”, a tudósok latin, német, magyar nyelvű tudós vagy ismeretterjesztő munkákkal, a vidéki papok és kántorok alkalmi szerzeményeikkel, a versújítással kísérletező klerikusok és műkedvelő nemesurak antik és modern időmértékes formájú versekkel, a Bessenyeieék nyomán haladók episztolázgatással, a Gyöngyösi-követők verses elbeszélésekkel, a románírók különböző fordításokkal stb. Mégis, e rendkívüli vegyességet – legalábbis egy szempontból – elfedni látszott a közösségvállalás, az összeszövetkezés ethosza. Anélkül, hogy a „tudós Hazafiak” valójában elhagynák eredendő közegüket és életterüket, hogy változtatnának munkásságuk addigi jellegén, tehát hogy elmozdulnának onnan, ahol állnak, valami új részesei is lehetnek: pillanatnyilag elegendő a közösség céljainak elfogadása a belépéshez és bebocsáttatáshoz. Igazából nem a szereplők, hanem az irodalmi műveltség mozdult ki a helyéből. A nyilvánosság még kezdetleges intézményrendszere mellett, azt helyettesítve-pótolva, a nyilvánosság ekkor igazából mint közösséget képző társulás lesz hatékony, ezt nyilvánítja meg a tudós hazafi ideologikus olvasóképzete.

A társulás mint az irodalmi műveltség sajátos, integratív közege új törésvonalakat teremtett „a józsefi kor” irodalmi műveltségében. A „tudós Hazafiak” közösségébe belépők számára ez a választás háttérbe szorítja az eredendő közeg addig meghatározó azonosságtudatát.

²⁸GVADÁNYI, 1794., 3.

²⁹HORVÁTH, 1789., 8–9.

³⁰GYÖNGYÖSSI, 1790., Előljáró Beszéd, a 4. számozatlan oldal.

³¹MÁTYÁSI, 1794., XIII–XIV.

Az az alkalmi verselő, aki versezeteit a magyar nyelv és a haza oltárára benyújtott áldozatként gondolja el, eszmeileg közelebb tudja magát az ugyancsak a nyelv és a haza felemeléséért dolgozó tudós literátorhoz, mint két faluval arrébb élő, de csak magának és közvetlen környezetének mulatságára írogató verselőtársához. Az addig literátusság és popularitás között feszülő, áthághatatlan tűnő törésvonal nemcsak átjárhatóvá válik, hanem megkettőződése folytán *máshová* helyeződik. Literátusságon és popularitáson belül is választóvonalak jönnek létre: igazából már azok tartoznak egybe, akik a kialakuló új közeg: a tudós hazafiak közösségének tagjaiként határozzák meg magukat, azáltal, hogy művüket a tudós hazafiaknak szánják.

A tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást. A „tudós Hazafiak” közösségéhez való tartozáshoz elegendő volt deklarálni e célok, vagy ezek egyikének, másikának elfogadását, még a közöttük elgondolható hangsúlyeltolódások sem tűntek lényegesnek. Az általánosság ezen fokán a tudós hazafiságba minden beletartozhatott, hiszen a közösség, úgy tűnik, *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződött meg.*

Ez magyarázza az implicit és az ideologikus olvasó képzeinek sajátos aszimmetriáját. A „tudós Hazafi” alakja a jobbára a paratextusokban deklarált azonosulás tárgya, szimbóluma, s nem immanens „narratív hang”. Maguk a textusok, amelyek mintegy felajánltatnak a „tudós Hazafiak” közössége (s ezáltal a Haza) javára, magukban rejtik még eredendő közönségképzetüket. A „tudós Hazafi” ideologikus közönségképzetéhez így többféle implicit olvasó társul, a literátus és populáris olvasó továbbélő képze mellett megjelenik az újonnan keletkező literátor és érzékeny olvasó is. Mindez az olvasásmódok szóródásában is tetten érhető, hiszen a tudós és a vad mellett a hasznos és az érzékeny olvasásmód is elkülöníthető a tudós hazafiak ideologikusan egységesnek tűnő közösségén belül. A tudós hazafiság eme *inventárium* jellege így megteremti a lehetőségét annak, hogy az eredendő közönségképzetekkel színre lépő textusok azoktól eltérő olvasásmódokkal olvastassanak. E szembesülés során szükségszerűen megindult a tudatos szembenézés és az eladdig elszigetelt hagyományok egymásra hatása.

c, a tudós hazafi és a teoretikus olvasóképzetek

A tudós hazafi csak ideologikus olvasóképzetet jelent, nem értelmezhető sem teoretikus, sem implikált olvasóként, hiszen lényege közösségképző funkciójában tárul fel. Míg azonban ennek az implikált olvasók szintjén, *inventárium* jellege folytán, bármely olvasóképzet (a literátus, a populáris, a literátor és az érzékeny olvasó képze) megfelelhet, addig teoretikus szinten inkább csak az utóbbi kettő, amelyek a józsefi korban keletkeztek, adott programok önértelmező gesztusaiként. Az első kettő teoretikusan lényegében csak az e programokkal folytatott vitákban definiálta magát, s így elsősorban értelmezői közösségként jelenik meg a korban (s csak ezáltal, közvetetten nyilvánít meg olvasóképzetet). A literátor és az érzékeny olvasó képze ugyanakkor mégsem azonos módon viszonyul a tudós hazafi ideologikus közösségképzetéhez: az érzékeny olvasó teoretikus szinten is csak mint az *inventárium* része tartozik a tudós hazafiakhoz, a literátor olvasó viszont a tudós hazafi teoretikus szinten megjelenő korrelátumának tekinthető. Nem azonos azzal, hiszen mint említettük, a tudós hazafi ideologikus funkciója a közösségképzés, de mindenképpen analóg vele, mert az ideologikus összefüggésben megfogalmazott eszméknek leginkább megfelelő teoretikus elképzelések jegyében alakult ki, immár a literatúra világában érvényesen.

Az érzékeny olvasó képze, miközben programosan elkülönül a literátortól, maga is többretegű. A megnevezés az alapjául szolgáló fogalom, az érzékenység eredendő poliszémiájánál fogva több képzetet foglal magában, így mikor a programok magukat

teoretikusan az érzékeny olvasó összefüggésében értelmezik, valójában több különböző olvasó képzetét rajzolják meg egyazon név alatt. Amikor Kazinczy egy dalocska műfaji szempontú elemzése során hivatkozik az érzékeny olvasó várható tetszésére,³² nyilván nem ugyanazt az olvasót képzei maga elé, mint mikor a románok olvasásában olvadozó érzékeny olvasóról beszél.³³ A „16 esztendő leánya könnyé”-re való hivatkozás nem értelmezhető a „Tanuljon meg érteni, aki érteni akar!” összefüggésében. Az érzékeny olvasó tehát, amely teoretikus szinten elkülönül a literátor olvasó képzetétől, maga is integratív természetű, mert több különböző olvasó képzetét foglalja magában. Ezen integratív jellege azonban erősen különbözik a tudós hazafi inventárium jellegétől, hiszen itt az azonos elnevezésű különböző változatok csak az értelmezői kontextusokban válnak szét.

A tudós hazafi jelentősége elsősorban identitásképző funkciójában tárul fel a józsefi korban. Az érzékeny ember mint olvasóképzet maga is rendelkezik identifikációs erővel, ez azonban nem ideologikus természetű, s csakis az adekvát befogadás által realizálódik. Az „érzékeny” olvasásmód „táptalaját a társadalomtól és a környezettől elszigetelt, egyéni érzelmek s az olvasmányokon keresztül kommunikációra szomjúhozó egyén közötti feszültség jelentette. Ez a »mindent legyűrő szükség, hogy a nyomtatott oldal mögött a való élettal kerüljön kapcsolatba«, teljesen új, addig ismeretlenül intenzív bizalmat, szinte imaginárius barátságot teremtett az olvasó és a szerző, az irodalmi termék és annak befogadója között. Az érzelmileg felkavart olvasó azáltal enyhítette elszigeteltségének és anonimitásának kínját, hogy olvasmányán keresztül, úgy érezte, a hasonló érzelműek közösségével lép kapcsolatba.”³⁴ E közösség, az érzékeny emberek virtuális közösségének (azaz identitásának) alapja tehát a szövegek által felkínált érzékeny életmintával való azonosulásban fedezhető fel. Az olvasásmód mintegy elfogadja a közönségképzet ajánlatát, sőt, csak a kettő közötti kizárólagos megfelelést tekinti érvényesnek.

A matematikai definíciók nyelvén fogalmazva azt is mondhatjuk: minden „érzékeny ember” „tudós Hazafi”, de nem minden „tudós Hazafi” „érzékeny ember”. A közösségekhez való tartozás alapja a „tudós Hazafiak” esetében legáltalánosabban a magyar nyelvűségben rejlik, míg az „érzékeny emberek” közössége élet és irodalom egységének tételezésében leli fel közös identitását. Látható, hogy ezen kritériumok között nem kizáró, hanem inkább megengedő a viszony. A „tudós Hazafi” alakja ideologikus konstrukció, mindig reflektált, az „érzékeny ember” ezzel szemben leginkább a textusokban kódoltan létezik, életmintaként, s mint ilyen reflektálatlan. Identitás ez alapján csak ezzel adekvát olvasásmód által képződhet, ez pedig reflektálttá az olvasásmód érvényvesztését követően válik.

A józsefi korban a Batsányi–Kazinczy-nemzedék programos teljesítménye által megképződött az érzékeny olvasó teoretikus alakja, amely maga is többjelentésű, legalább két fő változatot foglalt magában. Az egyik (s csakis egyik) változat (‘a 16 esztendő leánya’) mintegy életre hívta a maga analóg változatát az olvasásmódban, ami identitásképző erővel is

³²Kazinczy a *Heliconi Virágok*beli újraközlésnél elhagyta Verseghy egy versének utolsó két strófáját, a következő, lábjegyzetben közölt indoklással: „A következő két strophát el-hagytam. Nyer ez által az érzékeny olvasó előtt mindig ez az igen kedves dalocska. Mert a száraz-fa allegoriájára az epedő bátoratlan Szerelem nem vetemedik és a dal rövidsége szépen festi azt a kevély Szépet, a ki szerentsétlen Szeretőjét egy két szóval fizeti ki.” (Pozsony, 1791., 95.)

³³Kazinczy már a Bácsmegeyey fogadtatása kapcsán több alkalommal is hangsúlyozta, hogy „Egy Román érdeme felől egy 15 esztendő Leány jobban ítél, mint 2 Tisztelendő Professor Ur; ‘s a’ Leánya ki-tsorduló könny tsepje édesebb jutalom az érzékeny Irónak, mint a’ Professor Urak bölts ítélete.” (Kazinczy Aranka Györgynek, 1789. augusztus 26., KazLev. I. 448.) A Vitéz Imréhez írott levélben ugyanez a gondolat jelenik meg: „Az én szegény *Bátsmegeyem* nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a’ haszontalan fityogást nem szenvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak. Így ítél gyakorta igazábban egy tizenhat esztendő Leány némely nemű írárok felett az eruditióval tellyes Criticushál.” (KazLev. I. 440.) Ezt lényegében változatlanul megismétli Arának december 21-i levelében is (KazLev. I. 521.).

³⁴OLVASÁS, 2000., 331. Az idézet belüli idézet Robert Darntontól származik (*Rousseau und seine Leser*, in *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 1985/57–58., 137.).

bírt. Ez az olvasásmód általi, reflektálatlan azonosságtudat leginkább a józsefi korban eszmélkedő ifjú nemzedékre volt jellemző, igazán láthatóvá azonban csak akkor vált, mikor élet és irodalom egységének érvényvesztése előhívta az erre vonatkozó reflexiót is. A következő évtized nemzedéki teljesítményének feltárásához e reflexív pozíció értelmezése kínálja az egyik meghatározó kulcsot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁRÁNY, 1990. = Gyárfás Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története*, Bp., 1990.
- DÁVIDHÁZI, 1992. = Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusi öröksége*, Bp., 1992.
- FISH, 1980. = Stanley Fish: *Is there a text in this class? (The Authority of Interpretive Communities)*, Harvard University Press, 1980.
- FOLYTONOSSÁG, 1996. = *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen 1996.
- GVADÁNYI, 1794. = *Únalmas órákban, vagy-is a' téli hosszú estvéken való idő töltés*, Pozsony 1794.
- GYÖNGYÖSSI, 1790. = *Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei*, Bécs 1790.
- HORVÁTH, 1989. = Horváth Ádám: *Holmi I.*, Pest 1789.
- ISER, 1980. = Wolfgang Iser: *The Act of Reading*, London 1980.
- JAUSS, 1997. = Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp. 1997.
- KÁLMÁN C., 2001. = *Az értelmező közösségek elmélete*, szerk. Kálmán C. György, Bp., 2001.
- KULCSÁR-SZABÓ Z., 1997. = Kulcsár-Szabó Zoltán: *Az olvasás lehetőségei*, Bp. 1997.
- MÁTYÁSI, 1794. = Mátyási József: *Semminél több valami*, Pozsony 1794.
- NARRATÍVÁK, 1998. = *Narratívák 2.*, szerk. Thomka Beáta, Bp. 1998.
- OLVASÁS, 2000. = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, Bp. 2000.
- STEINWACHS, 2000. = Burkhard Steinwachs: *Mit nyújthatnak az (irodalmi) korszakfogalmak? Követelmények és következmények*, in *Helikon* 2000., 324–333.
- SZAJBÉLY, 1983. = Szajbély Mihály: *Fordításelméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, in *It* 1983., 139–158.
- TANULMÁNYOK, 2005. = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró erenc, Bp. 2005.
- WINDISCH, 1998. = V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató*, Bp. 1998.